

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОМПАРАТИВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КРОСКУЛЬТУРНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СІМ'Ю

У статті узагальнено теоретико-методологічні та експериментальні засади дослідження уявлень про сім'ю у свідомості представників різних етносів. Обґрунтовано доцільність застосування двох наукових підходів: психосемантичного і системного. Описано методичний інструментарій компаративного дослідження буденної свідомості.

Ключові слова: *кроскультурне дослідження, психосемантичний підхід, системний підхід, сім'я.*

Психологічне дослідження ментальності різних етносів дає уявлення про психічні механізми репрезентації дійсності у свідомості людей, що належать до різних національних, етнічних, лінгвокультурних спільнот. Проблема ментальності охоплює психологічний зміст процесів моделювання реальності у свідомості, детермінованих історичною й культурною специфікою людського існування. Знання етнічних особливостей психіки надзвичайно актуальне для сьогодення й перспектив світового розвитку, гостро постають питання про крос-етнічні й крос-культурні порівняння буденної свідомості представників різних народів.

Усе зростаюча динаміка економічних, політичних і соціо-культурних процесів у сучасному суспільстві визначає тенденцію втрати культурно-історичних й етнічних традицій, у зв'язку із чим спостерігаються істотні зрушення в суспільній свідомості. Буденна свідомість має

знає змін як у семантиці окремих понять, так і в структурному плані (О. Лозова [7], Є. Улибіна [12]). Тому **актуальність** психологічного вивчення окремих уявлень народу зумовлена змінами свідомості й самих реалій буття сучасної людини.

Незважаючи на очевидні тенденції глобалізації, зберігає свою значущість розмаїтість ментальностей й окремих уявлень різних народів про основи людського існування. Одним з таких основоположних значенневих утворень є система етнічних уявлень про сім'ю. Зокрема, система уявлень про сучасну сім'ю в різних етносів актуальна на тлі збільшення числа міжетнічних шлюбів. Окремим ракурсом проблеми є також необхідність прийняття адекватної молодіжної політики в країнах з активними міграційними процесами, якимись є, зокрема, Україна й Ісламська Республіка Іран.

Цілком очевидно, що система уявлень про сім'ю, що прийшла разом із глобалізацією, будучи сформована в західному світі, не є еталоном ні для свідомості української, ні для свідомості іранської молоді. Передбачається, що будучи продуктом різних культур і релігій, іранська й українська етнічна свідомість розрізняються між собою низкою рис. У той же час, уявлення про сім'ю в молодіжних субкультурах цих країн видозмінюються відповідно змінам у самому інституті сім'ї. Слід зазначити, що хоча ці проблеми широко обговорюються на загальнотеоретичному рівні досить давно, однак наукових робіт, присвячених порівняльному аналізу свідомості суспільств, що трансформуються, у тому числі, українського й іранського суспільства, обмаль [8].

Таким чином, проблема психологічного аналізу молодіжних уявлень про сім'ю сьогодні є досить актуальною як у теоретичному, так й у практичному

аспектах. *Об'єктом* нашого дослідження була обрана буденна свідомість представників іранського й українського етносів. *Предметом* – особливості уявлень про сім'ю в іранських й українських студентів у їхньому крос-культурному порівнянні.

Основна *мета* роботи полягає в обґрунтуванні методологічних засад для порівняльного дослідження особливостей буденної свідомості молодих іранців й українців у частині їхніх уявлень про сім'ю. Елементами змістової структури уявлень про сім'ю були визначені: образ сім'ї, значення й змісти поняття «сім'я», уявлення про сімейні ролі, що в комплексі відбиває психічну реальність «сім'я» у цілісності і єдності специфічних, тільки їй властивих характеристик.

Реалізація дослідження такої комплексної теми – уявлення молодих представників різних етносів про сім'ю – має здійснюватися в рамках кількох наукових підходів: таким у нашому випадку стали психосемантичний та системний підходи. Коротко окреслимо суть даних підходів, а також релевантність і доцільність їх застосування у нашому дослідженні.

Подальший пошук наукового підходу, який дозволив би реконструювати категоріальну структуру свідомості цілої етнічної спільноти, привів нас у галузь психосемантики.

Основи психосемантичного аналізу проблем свідомості, її структури, онто- і філогенезу були закладені в роботах таких радянських учених-психологів як Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія, С. Л. Рубінштейн. Психосемантичний підхід розроблявся російськими психологами В. П. Петренком [7], О. Г. Шмельовим [13], О. Ю. Артем'євою [2] на основі досліджень категоріальної структури свідомості Дж. Келлі та Ч. Осгуда. Проведені

ними дослідження констатують, що саме психосемантичний підхід та його методи надають можливість дослідити семантичний простір свідомості індивіда шляхом реконструкції суб'єктивної системи значень індивіда. У рамках даного підходу стає можливим вимірювання системи індивідуальних значень, яких набув концепт «сім'я» як у певного індивіда, так і в свідомості цілого етносу.

Тому другим методологічним підходом до компаративного дослідження етнічної свідомості молодих українців та іранців стала експериментальна психосемантика, предметом якої є суб'єктивні системи значень, а основним методом виступає багатомірне шкалування – побудова суб'єктивних семантичних просторів. Саме в експериментальній психосемантиці на практиці реалізований певний принцип використання математичних методів у психології. Мова багатомірних просторів і графів дає модельні засоби для опису емпіричних систем значень. Цей метод дозволяє реконструювати бачення світу очима самого суб'єкта. У той час як при традиційному підході індивід розглядається як точка у просторі діагностичних параметрів, заданих дослідником, при експериментально-психосемантичному підході індивід нібито виступає носієм особливого простору, заданого ним самим, – простору індивідуальних значень [13].

Як галузь психології, експериментальна психосемантика вивчає генезис, будову та функціонування індивідуальної системи значень, яка опосередковує собою процеси сприймання, мислення, пам'яті, та відображає індивідуальний, а у груповому дослідженні – колективний, набір особливостей, які зумовлюють та модифікують цей процес сприймання. У нашому дослідженні цікавим є саме

цей етнічний компонент індивідуальної свідомості етнічного індивіда, на основі якого можливе визначення факторів формування етнонаціональної самосвідомості певної етнічної групи. В експерименті такими групами виступають молоді представники українського та іранського етносів.

У гносеологічному плані психосемантика стоїть на засадах конструктивізму, який трактує психічне відображення як моделювання, що включає в образ світу аксіологічні, ціннісні компоненти. Психосемантика реалізує принцип операційної аналогії між параметрами семантичного простору й категоріальною структурою свідомості.

Традиційна психометрика оперує узагальненою структурою даних, яка схематизується у вигляді пласкої прямокутної матриці «індивід – характеристика». Така структура даних об'єктивно зумовлює об'єктний підхід до емпіричного опису людини. Натомість експериментальна психосемантика оперує об'ємними тристоронніми матрицями типу «об'єкт – категорія – індивід», що надає можливості для побудови емпіричних моделей на основі принципу «суб'єктності». Отже, семантичні простори виступають операційними моделями категоріальних структур свідомості, даючи їй синхронічний зріз [13].

Таким чином, саме психосемантичний підхід дозволяє нам найбільш повно відтворити психологічну реальність буденної свідомості людини й реконструювати образ сім'ї, притаманний різноетнічній сучасній молоді.

У нашому дослідженні до аналізу концепту «сім'я» було також застосовано системний підхід. Основою системного підходу є репрезентація об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності взаємовідношень і зв'язків між ними, тобто репрезентація об'єкта як системи.

Системний підхід передбачає, що система уявлень людини в юнацькому віці, яку в нашому дослідженні репрезентує поняття «сім'я», має такі характерні особливості.

Цілісність, яка дозволяє розглядати систему як єдине ціле, і як підсистему, що є частиною вищих рівнів. Так, у нашому випадку, сума уявлень етносу про сім'ю є, у свою чергу, підсистемою більш широкого утворення – всієї суми буденних уявлень етносу, його картини світу.

Структурність, яка дозволяє розглядати систему як стійку організацію взаємовідношень між її елементами, у нашому характеризує структуру уявлень етносу по сім'ю, яка задається як донауковими, так і науковими уявленнями етносу.

Стосовно процесуальності, яка пропонує розглядати систему як таку, що змінюється у часі, нами проаналізовано психо-історичні передумови формування сучасних уявлень українського й іранського народів про сім'ю, і цей аналіз не залишає сумнівів у наявності змін, модифікацій у часі цих уявлень.

Системний підхід до вивчення сім'ї як психологічного явища репрезентовано в теоретичних поглядах таких психологів як Ю. Є. Альошина, Л. Я. Гозман [1], Е. Г. Ейдеміллер [14], В. Сатір [10] та ін. Так, Е. Г. Ейдеміллер стверджує, що виникнення поняття про сім'ю як про систему є визначним моментом у розвитку науки про сімейні стосунки. Такий підхід означає, що в ній усе взаємопов'язано, що вона є єдиним цілим – єдиний біологічний і психологічний організм. Сімейні стосунки являють собою відкриту систему, елементи якої взаємодіють один з одним, а також із зовнішніми інститутами (освітні установи, церква, виробництво, засоби масової комунікації, і т.д.) [14].

Будучи системою, сімейні стосунки, як будь-яка інша система, підвладні впливу двох законів – закону гомеостазу та розвитку. Закон гомеостазу втілюється у прагненні сім'ї до збереження рівноваги, стабільності. Відповідно до закону розвитку сімейні стосунки, або сім'я в цілому, мають пройти свій життєвий цикл, тобто має відбутися послідовна зміна стадій, через які проходить більшість сімей. Безпосередніми причинами, які дають можливість такого руху, є обов'язкові для виникнення цієї системи етапи («кризи розвитку»), а саме шлюб, вагітність, народження дитини, та інші, а також зміни фізичного віку людей і відповідні їм стадії психічного розвитку. Саме в ці періоди сімейні стосунки переходять у нову якість, оскільки сім'я стає неспроможною вирішувати нові ситуації колишніми способами, а тому має виробляти нові адаптаційні реакції [10].

Відповідно до основного методологічного принципу системності, сімейні стосунки являють собою структуровану цілісність, елементи якої взаємопов'язані, взаємообумовлені. Так, В. Сатір з цього приводу зазначає: «Сімейні стосунки – це ті ниточки, зв'язки, які об'єднують людей в єдине ціле» [10, с. 8].

Системне бачення сім'ї дозволяє при дослідженні уявлень молоді про сім'ю отримати більш змістовний і наповнений образ майбутньої сім'ї, який би відображав рольову структуру, систему і характер взаємостосунків між чоловіком і дружиною, їхніми дітьми, а також іншими членами сім'ї.

Таким чином, вирішення дослідження у рамках психосемантичного і системного підходів передбачає емпіричне підтвердження таких положень:

1. Представлений у буденній свідомості етнічний образ сім'ї має свій вияв в уявленнях молоді про сім'ю і

відображає суб'єктивний семантичний простір різноетнічних досліджуваних щодо поняття «сім'я» у категоріальних структурах їх свідомості.

2. Етнічний образ сім'ї репрезентує систему стосунків у сім'ї на різних рівнях: від рольової організації членів сім'ї, їх функцій до характеру емоційних зв'язків між ними.
3. Етнічний образ сім'ї пов'язаний із сімейним статусом та статтю досліджуваних.

З метою верифікації цих гіпотез були дібрані такі дослідницькі методи і методики.

Методика «Етнічний семантичний диференціал» (О. М. Лозова [7]) застосовується з метою факторного аналізу семантики поняття «сім'я» в українських й іранських студентів. В основу метода автором було покладено вербалізовані етнічні самохарактеристики українського народу. Відомо, що етнічні аутостереотипи будь-якого народу передаються засобами позитивних самохарактеристик. Так, за даними «Словника асоціативних означень іменників в українській мові» Н. П. Бутенко, переважна більшість асоціатів до лексеми-стимулу «народ» мають позитивну семантику: дружний, великий, величний, сміливий, добрий, працьовитий, рідний, щасливий, мужній, чесний, вільний, розумний, сумний, добродушний, знедолений [5]. Методом експертних суджень з цього переліку лексем було дібрано набір шкал (відповідно до наведених вище факторів), релевантних для семантизації етнокультурних понять та об'єктів різної модальності – візуальних та вербальних. Тим самим, без зміни вихідних факторів, був використаний більш широкий спектр шкал: Оцінка (добрий – злий; чесний – облудний; рідний – чужий; близький – далекий та ін.), Активність (енергійний – млявий; рухливість –

інертність; відкритість – закритість та ін.), Сила (могутність – безсилість; великий – маленький; молодий – старий та ін.), всього 30 шкал.

Метод вільних асоціацій (варіант О.І. Степанової) застосовується для забезпечення крос-етнічного психолінгвістичного аналізу асоціацій з поняттям «сім'я» [за 11]. Досліджуванам пропонується слово-стимул, на яке вони мусять відреагувати в писемній формі асоціаціями, що безпосередньо виникли в них у зв'язку з названим словом. Експеримент проводиться без виміру латентного періоду під час відповіді. В якості асоціатів приймаються будь-які реакції: слова різних частин мови, словосполучення тощо. Обробляючи матеріал, визначають ступінь адекватності відповідної реакції слову-подразнику. Аналіз слів і реакцій за змістом показує ширину й глибину знань, наявність у свідомості легко виникаючих асоціацій з поняттями різного ступеня узагальнення.

Опитувальник «Виявлення уявлень чоловіка й жінки про рольову структуру сім'ї» Альшиної Ю. Е., Гозман Л. Я., Дубовської Е. М. [1] використовується для проведення порівняльного аналізу уявлень про сімейні ролі. Методика була розроблена на основі експертного опитування, що виокремило 7 внутрішньосімейних ролей, які найбільш повно характеризують сучасну сім'ю: 1) виховання дітей; 2) емоційний клімат в сім'ї; 3) матеріальне забезпечення сім'ї; 4) організація розваг; 5) роль «господаря», «господині»; 6) сексуальний партнер; 7) організатор сімейної субкультури. Дані сім ролей стали основою даної методики.

Методика діагностує те, в якій мірі та чи інша роль реалізується чоловіком або дружиною. Кожній рольовій сфері відповідає 3 питання опитувальника. Чим вищий бал з кожної сфери, тим у більшій мірі дана роль реалізується

дружиною, чим нижчий – тим у більшій мірі дана роль реалізується чоловіком. Якщо величина близька до середнього значення, то дану роль обидва члени подружжя виконують приблизно у рівній мірі.

Слід зазначити, що дана методика спрямована на визначення уявлень подружжя про рольову структуру сім'ї, а основну експериментальну групу складала молодь, представники якої не мали досвіду подружнього життя. Однак оскільки дана методика діагностує саме уявлення, а не реальний розподіл ролей в сім'ї, ми вбачаємо її застосування в нашому дослідженні доцільним. Саме тому інструкція до даної методики була нами дещо модифікована: до фрази «Просимо Вас відповісти на запропоновані нижче питання, які стосуються деяких моментів організації Вашого сімейного життя» було додано слово «майбутнього» (сімейного життя), що дало можливість змістити акцент саме на те, яким чином респондент уявляє собі розподіл ролей в майбутній сім'ї.

Тест «Вимірювання установок у сімейній парі» (Альошина Ю. Е.) дозволяє досліджувати структуру уявлень про сфери сімейних відносин [1]. Методика являє собою сорок суджень, які виражають ту чи іншу позицію за десятьма різними, значущими для людини, сферами: 1) ставлення до людей; 2) альтернатива між почуттям обов'язку і задоволенням; 3) ставлення до дітей; 4) ставлення до автономності або залежності членів подружжя; 5) ставлення до розлучення 6) ставлення до кохання романтичного типу; 7) оцінка значення сексуальної сфери у сімейному житті; 8) ставлення до «заборони сексу»; 9) ставлення до патріархального або егалітарного устрою сім'ї; 10) ставлення до грошей.

Всі судження групуються у десять установочних шкал, які відповідають наведеним вище сферам, за якими

потім підраховується кількість балів. Інтерпретація даних кількісно-якісна. Чим вищий бал за першою шкалою, тим більш оптимістичним є уявлення респондента про людей взагалі. Чим вищий бал за другою шкалою, тим виразнішою є орієнтація респондента на обов'язок, ніж на отримання задоволення. Чим вищий бал за третьою шкалою, тим більш значущою респонденту уявляється роль дітей в житті. Чим вищий бал за четвертою шкалою, тим виразнішою у респондента орієнтація на спільну діяльність членів подружжя у всіх сферах сімейного життя. Чим вищий бал за п'ятою шкалою, тим менш лояльним є ставлення респондента до розлучення. Чим вищий бал за шостою шкалою, тим виразнішою є орієнтація на традиційне романтичне кохання. Чим вищий бал за сьомою шкалою, тим менш значущою уявляється сексуальна сфера в сімейному житті. Чим вищий бал за восьмою шкалою, тим більш забороненою уявляється респонденту сексуальна тема. Чим вищий бал за дев'ятою шкалою, тим менш традиційним є уявлення респондента про роль жінки. Чим вищий бал за десятою шкалою, тим більш ощадливим є ставлення респондента до грошей.

Доцільність застосування даної методики в нашому дослідженні полягає в тому, що вона надає можливість діагностувати уявлення досліджуваних стосовно десяти значущих сфер сімейного життя і, таким чином, диференціювати уявлення досліджуваних про сім'ю за критеріями віку, статі, етнічної належності.

Висновки:

Таким чином, вирішення дослідження у рамках психосемантичного і системного підходів, а також у контексті проаналізованого теоретико-емпіричного матеріалу створило підґрунтя для авторської дослідницької концепції.

Психосемантичний підхід дозволяє найбільш повно відтворити психологічну реальність буденної свідомості людини й реконструювати образ сім'ї, який притаманний різноетнічної сучасній молоді.

Системне бачення сім'ї дозволяє при дослідженні уявлень молоді про сім'ю отримати більш змістовний і наповнений образ майбутньої сім'ї, який би відображав рольову структуру, систему і характер взаємостосунків між чоловіком і дружиною, їх дітьми, а також іншими членами сім'ї.

На підставі вищезазначеного було розроблено методичний інструментарій для дослідження психосемантичних особливостей буденної свідомості представників різних етносів. Інструментарій, що складається з асоціативного методу, опитувальників та модифікації семантичного диференціала, дозволяє компаративно проаналізувати змістові особливості поняття «сім'я» у свідомості різноетнічних студентів.

Література

1. Алешина Ю. Е. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений / Ю. Е. Алешина, Л. Я. Гозман, Е.С. Дубовская. – М. : Изд-во Моск.ун-та, 1987. – 120 с.
2. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Артемьева Е. Ю. ; под ред. И. Б. Ханиной. – М. : Наука; Смысл. –1999. – 350 с. – Библиогр. : С. 314–349.
3. Артеменко Н. М. Этнический фактор в становлении устойчивости суждений старшеклассников : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Н. М. Артеменко. – Армавир, 2001. – 139 с.

4. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 412 с.
5. Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Н. П. Бутенко. – К. : Вища школа. – 1989. – 244 с.
6. Дробижева Л. М. Национальное самосознание: база формирования и социально-культурные стимулы развития / Л. М. Дробижева // Советская этнография. – 1989. – № 5. – С. 3–17.
7. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості / О. М. Лозова. – К. : Освіта України, 2007. – 402 с. : іл., табл. – Бібліогр. : С. 359–381.
8. Мусаві Сеєд Камаледдін. Формування і функціонування сучасної іранської сім'ї як соціального інституту : дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 17 с.
9. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – 2-е изд., доп. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с. : ил. – Бібліогр. : С. 459–480.
10. Сатир В. Как строить себя и свою семью / В. Сатир. – М. : Педагогика-пресс, 1998. – 192 с.
11. Семиченко В.А. Психология речи / В.А. Семиченко – К. : Магістр-S, 1998. –110 с.
12. Улыбина Е. В. Психосемантика обыденного сознания / Улыбина Е. В. – М. : Смысл. – 2001. – 263 с. – Бібліогр. : С. 244–263.
13. Шмелёв А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / Шмелёв А. Г. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 158 с.
14. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебное пособие для врачей и

психологов. / Э. Г. Эйдемиллер, И. В. Добряков, И. М. Никольская. – Изд. 3-е. – СПб. : Речь, 2007. – 352 с.

The article is dedicated to the generalization of theoretical and methodological background of research of conception of family in the conscience of representatives of different ethnic groups. The suitability of psycho-semantic and systemic scientific approaches was proven. The methodological instruments of comparative research of common-man consciousness were described.

Key words: *psycho-semantic scientific approach, systemic scientific approach, family.*

Статья посвящена обобщению теоретико-методологических и экспериментальных основ исследования представлений о семье в сознании представителей разных этносов. Обосновано целесообразность применения двух научных подходов: психосемантического и системного. Описан методический инструментарий компаративного исследования обыденного сознания.

Ключевые слова: *кросскультурное исследование, психосемантический подход, системный подход, семья.*